

конкурентної боротьби за владу з гетьманом та радою старшин. Формувалася рада генеральної старшини гетьманами у необхідному для них складі. Спеціально підібраний склад ради давав можливість схвалювати запропоновані гетьманом постанови. Механізм прийняття рішень радою генеральної старшини залишався не врегульованим. І коли між гетьманом і генеральними старшинами не було єдності, ефективність роботи ради помітно знижувалась. Але вже впродовж другої половини XVII ст. вона частково втратила той демократичний характер, що передбачався звичаєм.

Література:

1. Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст.: Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля. – Одесса: Б. и., 1918.
2. Окіншевич Л. Генеральна Рада на Україні – Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / Під ред. М. П. Василенка. – К., 1929. – Вип. 6.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. собств. его Имп. Вел-ва канцелярии, 1830. – Т. 1.
4. Полное собрание законов Российской империи. 1676-1688 г. – СПб.: Тип. II отд. собств. его Имп. Вел-ва канцелярии, 1830. – Т. 2.
5. Акты ЮЗР. – Т. 9: 1668-1672. – СПб.: Тип. М. Эттингера, 1877.
6. Акты ЮЗР. – Т. 12: 1675-1676. – СПб.: Тип. братьев Пантелеевых, 1882.

Половко І. В., НДУ ім. Миколи Гоголя

СТАТУТИ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТ.

В статье определяется правовое положение учебных заведений в украинских землях в составе Российской империи в XIX в. На основе анализа уставов учебных заведений и других правительственных документов автор определяет особенности развития системы высшего педагогического образования в Украине в XIX в. Определено, что эти юридические акты формировали государственно-правовой механизм, который регулировал деятельность университетов, гимназий, создавали правовые предпосылки и условия управленческого труда.

The legal status of educational establishments on Ukrainian territory as a part of Russian empire in the XIX-th century is explicated. Giving analysis of educational establishment statuses and other government documents the author highlights the development peculiarities of higher pedagogical education in Ukraine in the XIXth century. It is defined that these legal acts provided the state legal mechanism that regulated the activity of Universities and lyceums, arranged the law conditions for management.

Багато правових норм українського освітнього законодавства є традиційними, закладеними в ньому історично, адже з XVI ст., коли з'явилися перші нормативні акти, які регулювали роботу освітніх закладів, накопичився великий досвід регламентації діяльності в сфері освіти. Метою даної статті є з'ясування правового становища навчальних закладів на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст., проілюстрованого нормативно-правовими актами у сфері освіти.

Аналіз нормативно-правових актів, які регулювали діяльність закладів освіти і, зокрема, аналіз норм права, які регулювали вищу педагогічну освіту у XIX ст. не був об'єктом окремого наукового дослідження, хоча окремі аспекти цієї проблеми розробляли: П. М. Мілюков [4], О. Л. Войно-Данчишина [3], Е. А. Писарева [6], О. В. Попов [7], І. П. Важинський [2] та інші. Проте, одні наукові дослідження акцентують увагу на аналізі лише університетських статутів, інші – на рівні правового регулювання навчально-освітньої діяльності різних навчальних закладів у XIX ст., треті – на тенденціях, особливостях процесу розвитку педагогічної освіти в Україні загалом.

Історично в слов'янських державах звід правил фіксувався в документі, який отримав ще в XII ст. назву "Статут". Свої статuti стали розробляти і навчальні заклади, починаючи з українських братських шкіл XVI ст. Зокрема, збереглися повністю "Статут Луцької школи" 1624 р., "Статут Львівської школи" 1568 р. Це була перша спроба визначити функції і особисті якості керівника навчального закладу.

В подальшому, наприкінці XVII – початку XVIII ст. ст. у документах про школу в основному мова йшла про призначення навчальних закладів, зміст навчання, методи впливу на учнів, правила їх поведінки. В основному це були церковні, монастирські школи, де керівництво здійснювалось згідно з церковними правилами і у відповідності з церковною ієрархією, крім того, в школах зазвичай був один учитель, він же і керівник.

Наприкінці XVII ст. були спроби створити статут для вищої школи, але для середньої і початкової школи такі документи були відсутні. З часів Петра I почали з'являтися різні постанови про школи, корпуси, училища, статути навчальних закладів.

У 1787 р. був затверджений статут "Про головні народні училища". Саме починаючи з цього документу, приймалися один за одним правові акти, які регламентували діяльність навчальних закладів.

Таких документів у XVIII – XIX ст. було прийнято декілька, зокрема, 1787 р. – статут "Про головні народні училища", 1804 р. – "Загальний Статут Російських імператорських університетів" та "Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам", 1828 р. – "Статут гімназій і училищ повітових і приходських", 1835 р. – другий "Загальний Статут Російських імператорських університетів", 1863 р. – третій "Статут Російських імператорських університетів", 1864 р. – "Статут гімназій і прогімназій", 1871 р. – "Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти", 1884 р. – четвертий "Статут Російських імператорських університетів".

Соціально-економічна і особливо політична ситуація в Росії на момент прийняття цих статутів значно відрізнялись один від одного. Навіть більше, саме різні суспільні ситуації і породжували ці правові документи. Статут 1787 р. відображав епоху Катерини II, кризові явища в державі, реакцію на пугачовське повстання. Статут 1804 р. свідчив про ліберальні наміри Олександра I, про створення несуперечливої освітньої системи в державі. Статут 1828 р. продовжив тенденцію до створення єдиної системи освіти в Російській імперії, відображав наступність Миколаївської реформи в освіті. Статут 1864 р. вписувався в контекст "Великої реформи", затверджував два типи гімназій – класичну і реальну, давав певний простір педагогічній творчості. Статут 1871 р. – вираз тенденцій котрреформ та скорочення привілеїв гімназіям. Характерно, що останній статут не зазнав змін у зв'язку з прийняттям одного з найреакційніших університетських статутів у 1884 р. Наприкінці XIX – початку XX ст. нові статути не приймалися, хоча різноманітні проекти статутів розроблялись і в 80-і роки при Міністерстві народної освіти під керівництвом І. Д. Делянова (1882 – 1897 р.р.), і на початку XX ст. міністрами Н. П. оголеповим (1898 – 1901 р.р.) і П. С. Ванновським (1901 – 1902 р.р.). Як основний правовий документ продовжував діяти

статут 1871 р., але зміна суспільної ситуації змушувала Міністерство народної освіти видавати велику кількість додаткових циркулярів, які регламентували діяльність закладів освіти.

Проаналізуємо деякі з вищеназваних нормативно-правових актів. У 20-х роках XIX ст. стала очевидною потреба у загальній реформі вищої та середньої школи. Але реформа ця головним чином була проведена не із педагогічних міркувань, а з політичних. Після повстання декабристів, Миколі I дана реформа уявлялась найдієвішим способом для “протверезіння суспільства” [4, с. 324]. Рескриптом від 14 травня 1826 р. він призначив особливий комітет облаштування навчальних закладів, а міністр народної освіти А. С. Шишков відразу виступив перед комітетом з планом загальної реформи. Цей план ґрунтувався на двох основних ідеях. По-перше, кожен навчальний заклад повинен був надавати повну освіту вихідцям із того “класу людей, для якого такі училища переважно засновуються” [4, с. 324]. Отже, мова йде про становість освіти. А. С. Шишков вважав, що приходські школи повинні існувати переважно для селян, міщан і промисловців нижчого класу, повітові училища – для купців, частково дворян, гімназії – для дворян, але не позбавляючи права представників з інших станів вступити до них. Нагадаємо, що “катерининська” школа була одна для всіх, і кожен бажаючий міг почати навчання у будь-якій з них, покинути і розпочати знову. Навпаки, Олександрівська система передбачала послідовне навчання в кожній з чотирьох типів навчальних закладів (приходська школа, повітове училище, гімназія, університет), іншими словами, нижча школа була сходиною до вищої. За планом А. С. Шихова, цю своєрідну драбину слід було роз’єднати на частини і з кожної зробити самостійне ціле.

Інша ідея реформи 1828 р. полягала в тому, що школа повинна не лише навчати, але і виховувати. Для досягнення цієї мети міністр прагнув заснувати при гімназіях, а також і при деяких повітових училищах закриті виховні заклади – пансіони. Також для заохочення гімназистів закінчувати повний курс навчання передбачалось надання кращим учням право на чин XIV класу.

Але такий сміливий план виконати було важче, ніж запропонувати, хоча деякі пропозиції були закладені у нормативно-правові акти, як “Статут гімназій і училищ повітових і приходських” (8 грудня 1828 р.), “Загальний Статут Російських імператорських університетів” (26 липня 1835 р.).

Незмінним в системі нижчих і середніх шкіл залишалось за Статутом гімназій і училищ повітових і приходських лише приходське училище, яке продовжувало слугувати підготовчою школою для наступних. Курс повітових училищ тепер склав самостійне ціле: за винятком мов, тут викладались майже всі гімназійні предмети, щоправда в меншому обсязі. Також замість двох років навчання учні вивчали курс протягом трьох років, а кількість учителів збільшувалась з двох до п'яти. Начальником повітових і приходських училищ залишався директор губернської гімназії, але наприкінці 1836 р. для управління вищезгаданими училищами була створена дирекція училищ. Ще одним важливим досягненням статуту 1828 р. було те, що утримання повітових училищ повинно здійснюватись за рахунок казни. Порівняно із "Загальним Статутом Російських імператорських" університетів 1804 р., за яким лише гімназії утримувались за рахунок держави, це був значний крок вперед.

На перетворення гімназії новим статутом зверталась особлива увага, оскільки основний принцип реформи 1828 р. полягав у наданні дворянським дітям повного курсу навчання і підготовки їх до практичного життя. Навчання повинно було тривати вже сім років. Той факт, що нова гімназія повинна була готувати молодь до вступу в університети, безсумнівний.

Зокрема, коли створювався прект статуту, на вивчення латинської мови передбачалось виділити 70 годин на тиждень в усіх класах, в той час як на грецьку мову – 50 годин, історію – 24, російську мову – 26, географію – 14 тощо. Така посиленна увага до латинської мови зумовлювалась тим, що в університетах викладання більшості предметів здійснювалось саме на цій мові. Але така пропозиція дістала супротив з боку деяких членів комітету облаштування навчальних закладів, бо не всі випускники гімназій, на їх думку, бажають продовжувати навчання в університетах. На нашу думку, введення такої кількості годин до навчального плану гімназій було неможливим у зв'язку з відсутністю достатньої кількості вчителів для викладання вищезазначеного курсу, тому в кінцевій редакції Статуту на латинську мову було виділено 39 годин. Але не можна не помітити суперечності: забезпечити гімназію вчителями було можливим лише тоді, коли гімназії забезпечать університети достатнім контингентом студентів.

За статутом 1828 р. підготовка до вчительського звання поглиблювалась і диференціювалась завдяки існуванню двох типів

гімназій: з вивченням грецької мови і без нього. С. С. Уваров робив раніше спробу ввести грецьку мову в гімназійний курс, але гостро постало питання з учительськими кадрами. Тому він рішуче запропонував обмежитися введенням курсу лише в гімназіях університетських міст. В цілому, після 1828 р. у гімназіях знову насаджується класицизм. Зокрема, з першого класу викладається латинська мова, розширюється викладання грецької мови. Для вступу в гімназію вимагалось вміння читати, писати і знання перших правил арифметики. Три нижчі класи мали в усіх гімназіях однакові навчальні предмети, до переліку яких входили: Закон Божий, російська словесність і логіка, латинська, німецька мова, математика, географія й статистика, чистописання, креслення й малювання. З третього класу починалось викладання історії. У гімназіях з грецькою мовою вона запроваджувалась з четвертого класу. З шостого класу в обох типах гімназій читалась фізика. Різниця полягала в тому, що у гімназіях без викладання грецької мови, більше часу відводилося на вивчення нових мов (німецької і французької) – 45 год. на тиждень у 4-7 класах. У гімназіях з грецькою мовою в 7 класі математика вже не вивчалась [1, с. 120]. Отже, йшов розподіл гімназій за гуманітарним і математичним спрямуванням, що надалі забезпечило їх диференціацію як класичних і реальних. Водночас, освіта, яка здобувалась в гімназіях обох типів, створювала основу для підготовки вчителя повітового училища і парафіяльної школи.

Однак, у цілому, мережа гімназій розширялась доволі повільно, що не могло забезпечити підготовки необхідної кількості вчителів для початкової школи.

Звернемо тепер увагу на університетський статут 1835 р., адже він в історіографії має досить різку критику. Загалом, університетські статuti – це закони, своєрідні конституції цих навчальних закладів, в яких закріплювалися способи організації та якими регулювалися стосунки членів науково-педагогічної корпорації, де були встановлені їх права та обов'язки, механізм захисту цих прав та контролю за виконанням обов'язків.

Аналізуючи статuti різних років, неважко помітити, що у початковому вигляді вони існували недовго. Під впливом політичних подій ці документи видозмінювалися, доповнювалися додатковими розпорядженнями, що тією чи іншою мірою негативно позначалося на розвитку університетської і середньої та початкової освіти. Починаючи з 1803 р. керівництво навчанням в кожному

окрузі повинні були здійснювати університети. Тому норми, які закріплювались у Статутах, певним чином зачіпали й інтереси гімназій, приходських та повітових училищ.

На нормах другого загального університетського статуту чітко простежується складна і суперечлива динаміка російської моделі освіти. І вона характеризується вектором, направленим не до ідентифікації з західними університетами, а від розповсюдженої на Заході практики. Три головні такі новації яскраво виражені вже у преамбулі, а потім конкретизовані у відповідних розділах статуту. Це високий державний і суспільний статус університету; система управління і підпорядкування; регламентація навчально-виховного процесу.

Підкреслимо, що новий статут закріпив і посилив загальну тенденцію до відходу від розповсюдженої на Заході практики університетського будівництва.

Аналізуючи статті першої глави статуту, неважко переконатись, що, незважаючи на помітно лаконічнішу мову статуту за рахунок звільнення від надмірної риторики, наявне істотне прирощення нормативно-правової бази, пов'язане з конкретизацією запозичених принципів університетської організації, їх розвитком в процесі реалізації на російському ґрунті. Це помітно і за статтями 1, 2 і 3, які уточнюють організаційну структуру і склад університету, і за статтею 10, яка говорить про особливі статuti для університетів Дерптського та Київського св. Володимира [5, с. 4]. Це також складає особливість університетської системи переважно православної Росії, яка створювала для Дерптського і Київського університетів особливі статuti з урахуванням особливостей католицької віри.

Статтею 8 вводилось істотне уточнення в управлінську схему університету, згідно з яким адміністративна влада над університетом передавалася попечителям учбових округів. На перший погляд новий статут повторює подібну норму першого статуту (1804 р.). Але, якщо в першому статуті говорилось просто про одного із членів Головного правління училищ, на якого покладалось особливе попечительство про університет, то тепер мова йшла про "особливе начальство попечителя". Про це ж свідчить цілий розділ статуту "Про попечителя і його помічника", присвячений попечителю.

Значні повноваження надавалися інспектору, який не обирався, як раніше радою університету, а призначався попечителем з військових та чиновників. Статутом 1835 р. вводився поліцейський нагляд. Професорам було вказано, що їх посада

передбачає повне та правильне викладання свого предмета. Були відкриті загальноуніверситетські кафедри: Закону Божого, церковної історії, а також кафедри російської історії, слов'янської літератури. Юридичному факультету був наданий новий напрямок – підготовка чиновників до державної служби, а не вчених-правознавців. Ректору університету був наданий чин V класу згідно “Табелі про ранги”. Він хоча й обирався радою університету, але міг вступити у свої права тільки після затвердження царем.

Університет був відкритий для вільних слухачів, яким надавалось право відвідувати університетські лекції і отримувати вчені ступені за загальними правилами. Всі студенти, які успішно закінчували курс, однаково отримували при вступі до цивільної служби чин 12 класу, а у військовій службі право стати офіцером через шість місяців.

Одним із завдань університетів також визначалась підготовка вчителя для середньої школи. Розділ VIII “Про особливі установи при університеті” містив інформацію щодо необхідності відкриття університетського педагогічного інституту. При цьому, метою визначалась професійна підготовка вчителів для гімназій і повітових училищ. У порівнянні з попереднім Статутом тут не передбачалась конкретна кількість казеннокоштных студентів, визначалось лише, що їх повинно бути не менше двадцяти. Абітурієнтами в основному ставали казенні вихованці гімназій, що проходили певні випробування на конкурсній основі. Вакансії дозволялось заповнювати своєкоштными студентами. Зарахування до інституту передбачалось проводити один раз на рік з дозволу Ради університету і попечителя. Термін стажування після закінчення студентом інституту становив не менше шести років, як і в попередньому Статуті. Університетським Статутом 1835 р. уперше було передбачено спеціальні іспити кандидатів на учительські посади. Це стосувалось тих, хто прагнув здобути вищу педагогічну освіту екстерном, не маючи можливості навчатися в університеті.

Отож, особливістю розвитку системи вищої педагогічної освіти стало державне регулювання і проведення у навчальних закладах політики держави. Зміни в урядовій політиці відносно вищої педагогічної освіти багато в чому залежали від особистих якостей монархів, змін в їхніх прагненнях, підбору кандидатур на посаду міністра народної освіти, внутрішніх і зовнішніх проблем держави. Це призводило до реформ і контрреформ, які позначалися на змісті і розвитку вищої педагогічної освіти.

Крім того, правове становище дореволюційних навчальних закладів, які готували вчителів для шкіл, визначалось комплексом урядових документів, що включало в себе Статути навчальних закладів і нормативні циркуляри. Ці юридичні акти формували державно-правовий механізм, який регулював діяльність університетів, гімназій, створювали правові передумови і умови управлінської праці, відображаючи конкретні соціальні ситуації в суспільстві.

Література:

1. Алёшинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.). – СПб., 1912. – 352 с.
2. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802-1866): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / І. П. Важинський. – Київ, 2002. – 19 с.
3. Войно-Данчишина О. Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. Л. Войно-Данчишина. – Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 19 с.
4. Милоков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. – СПб., 1900. – 223 с.
5. Общий устав императорских российских университетов. – СПб., 1835. – 42 с.
6. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. А. Писарева. – Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2001. – 20 с.
7. Попов О. В. С. С. Уваров и подготовка общего устава Российских университетов 1835 года // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сб. науч. статей: Вып. 4. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1999. – 184 с.
8. Алёшинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.). – СПб., 1912. – 352 с.
9. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802-1866): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / І. П. Важинський. – Київ, 2002. – 19 с.

10. Войно-Данчишина О. Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в ХІХ ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. Л. Войно-Данчишина. – Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 19 с.
11. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. – СПб., 1900. – 223 с.
12. Общий устав императорских российских университетов. – СПб., 1835. – 42 с.
13. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. А. Писарева. – Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2001. – 20 с.
14. Попов О. В. С. С. Уваров и подготовка общего устава Российских университетов 1835 года // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сб. науч. статей: Вып. 4. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1999. – 184 с.

Ібрагімова Г. І., ІПЛ НАН Азербайджану

ЖІНКА АЗЕРБАЙДЖАНУ НА ВІЙНІ 1941-1945 рр.

В статтє освещается героизм, проявленный женщинами Азербайджанской Республики в годы Великой Отечественной войны, их активное участие в различных областях производства, в общественных, политических организациях, в областях культуры, просвещения, медицины, их творческое участие и роль в развитии литературы и искусства.

In the article heroism of the Azerbaijan Republic's women in the years of the Great Patriotic War, their active participation in manufacturing, in soviet institutions, public and political organizations, cultural and educational establishments, in the sphere of public health, their creative activity and role in the development of literature and art has been illuminated.

Незамінна роль азербайджанського народу в другій світовій війні, жертвами якої стали 50 мільйонів людей. Досить відзначити тільки те, що на Кавказькому фронті 66,1 тис. азербайджанських воїнів зробили подвиг, 402-а, 416-а, 223-я і ін. азербайджанські дивізії героїчно билися на різних фронтах другої світової війни, тисячі